

УДК 343.13:343.6-048.66]:616-089.843

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.2>

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗАПОБІГАННЯ НЕЗАКОННІЙ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ АНАТОМІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ЛЮДИНИ: КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Броневицька О.М.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінально-правових дисциплін**Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності,**Львівський державний університет внутрішніх справ*

ORCID: 0000-0002-0913-7033

Афтанасів В.М.,*здобувачка вищої освіти 3 курсу**Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності,**Львівський державний університет внутрішніх справ*

ORCID: 0009-0004-2702-494X

Броневицька О.М., Афтанасів В.М. Окремі питання запобігання незаконній трансплантації анатомічних матеріалів людини: кримінально-процесуальний аспект.

Дослідження присвячене актуальній проблемі пошуку балансу між стрімким розвитком трансплантології та необхідністю забезпечення правового захисту всіх учасників цього процесу. З одного боку, трансплантація органів є одним із найбільших досягнень сучасної медицини, здатним врятувати тисячі життів. З іншого боку, вона вимагає чіткого визначення правових меж, які б запобігали зловживанням та гарантували дотримання етичних стандартів.

Глобалізація та розвиток трансплантології створили сприятливе середовище для процвітання міжнародної торгівлі людськими органами та тканинами. Зазначене явище супроводжується порушенням фундаментальних етичних норм і прав людини, таких як право на життя та право на приватність, що ставить під сумнів моральні та правові засади сучасної медицини.

З метою підвищення ефективності розслідування злочинів у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини проведено аналітичне дослідження чинного міжнародного та національного законодавства України в контексті обраної теми.

Авторами детально проаналізовано нормативно-правову базу, що регулює відносини у сфері трансплантації. Розгляд регуляторних актів охоплює міжнародні договори, акти національного законодавства України, а також нормативні акти Міністерства охорони здоров'я. Крім того, здійснено аналіз організаційно-правового забезпечення досудового розслідування таких злочинів.

Особливу увагу приділено контексту російсько-української війни, яка суттєво впливає на питання трансплантації анатомічних матеріалів, зокрема у випадках поранених та загиблих військовослужбовців. Висвітлено ризики зловживань з боку медичних працівників, що ускладнює здійснення контролю над процесами трансплантації в умовах воєнного стану, та обґрунтовано необхідність посилення контролю та моніторингу за їх діяльністю.

Право військовослужбовців на донорство органів за життя набуло особливої актуальності в сучасних умовах, коли зростає значення як військових інституцій, так і прав людини. Дослідження наголошує на необхідності формування чітких правових положень, які враховують специфіку військової служби і забезпечують повну добровільність прийняття рішень щодо донорства органів. В рамках проведеного аналізу зазначається, що військовослужбовці повинні мати змогу отримати комплексну інформацію щодо медичних, етичних та правових аспектів донорства, що дозволить їм приймати рішення на основі повної обізнаності про можливі наслідки таких дій.

Ключові слова: трансплантація, незаконна трансплантація, органи досудового розслідування, донор, реципієнт, анатомічні матеріали людини, російсько-українська війна.

Bronevytska O.M., Aftanasiv V.M. Some issues of prevention of illegal transplantation of human anatomical materials: criminal procedure aspect.

The study is devoted to the urgent problem of finding a balance between the rapid development of transplantation and the need to ensure legal protection for all participants in this process. On the one hand, organ transplantation is one of the greatest achievements of modern medicine, capable of saving

thousands of lives. On the other hand, it requires a clear definition of legal boundaries that would prevent abuse and guarantee compliance with ethical standards.

Globalization and the development of transplantation have created a favorable environment for the flourishing of international trade in human organs and tissues. This phenomenon is accompanied by violations of fundamental ethical norms and human rights, such as the right to life and the right to privacy, which calls into question the moral and legal foundations of modern medicine.

In order to improve the effectiveness of investigating crimes in the field of transplantation of human anatomical materials, the author conducted an analytical study of the current international and national legislation of Ukraine in the context of the chosen topic.

The authors analyze in detail the legal framework governing relations in the field of transplantation. The review of regulatory acts covers international treaties, acts of national legislation of Ukraine, as well as regulations of the Ministry of Health. In addition, the author analyzes the organizational and legal support for pre-trial investigation of such crimes.

Particular attention is paid to the context of the russian-Ukrainian war, which significantly affects the issue of transplantation of anatomical materials, in particular in cases of wounded and killed servicemen. The author highlights the risks of abuse by medical professionals, which makes it difficult to control transplantation processes under martial law, and substantiates the need to strengthen control and monitoring of their activities.

The right of servicemen to organ donation during their lifetime has become particularly relevant in the current situation, when the importance of both military institutions and human rights is growing. The study emphasizes the need to develop clear legal provisions that take into account the specifics of military service and ensure that decisions on organ donation are made on a fully voluntary basis. The analysis notes that military personnel should be able to receive comprehensive information on the medical, ethical and legal aspects of donation, which will allow them to make decisions based on full awareness of the possible consequences of such actions.

Key words: transplantation, illegal transplantation, pre-trial investigation authorities, donor, recipient, human anatomical materials, russian-Ukrainian war.

Постановка проблеми. У сучасному світі питання трансплантації анатомічних матеріалів людини набуває все більшої актуальності, особливо в умовах розширення медичних можливостей та розвитку трансплантології. Проте, поряд із законними практиками, виникають численні випадки незаконного вилучення та використання органів і тканин, що створює серйозні виклики для правової системи та суспільства в цілому. В Україні проблема незаконної трансплантації анатомічних матеріалів людині ускладнюється відсутністю чіткого та ефективного правового регулювання, що зумовлює необхідність вдосконалення національного законодавства та механізмів контролю. Особливої уваги потребує питання захисту прав донорів і реципієнтів, а також забезпечення етичних стандартів у медичній практиці.

Важливість цієї проблеми посилюється в умовах російсько-української війни, коли зростає ризик зловживань з боку медичних працівників, які можуть незаконно вилучати органи і тканини у поранених військовослужбовців та цивільних осіб. Це, своєю чергою, створює додаткові виклики для правової системи України та вимагає посилення контролю і моніторингу у сфері трансплантації, особливо в умовах воєнних конфліктів.

Національне законодавство у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людині потребує суттєвого вдосконалення. Відсутність чітких і детально регламентованих норм щодо відповідальності за порушення порядку трансплантації, недостатнє регулювання біоетичних аспектів донорства та трансплантації, а також слабкі механізми контролю і моніторингу є основними проблемами, що перешкоджають ефективному правозастосуванню у цій сфері.

Дослідження міжнародного досвіду, зокрема США та Канади, впровадження найкращих зарубіжних практик сприятимуть вирішенню цих проблем та забезпеченню високих стандартів у сфері трансплантації.

Стан опрацювання. Питання запобігання незаконній трансплантації анатомічних матеріалів людині наразі є недостатньо висвітленим в українській та зарубіжній правових доктринах. Проте, серед науковців, що зробили значний внесок у дослідження трансплантації анатомічних матеріалів, можна назвати, зокрема: Андрієвського А.Г., Гаркушу А.Г., Лісичину Ю.О., Пасечник О.В., Тимчук Ю.А., Ткач Ю.О., Юзікову Н.С. тощо. Їхні дослідження охоплюють різні аспекти правового регулювання трансплантації, включаючи класифікацію злочинів, аналіз міжнародного досвіду та рекомендації щодо вдосконалення національного законодавства.

Метою статті є виявлення основних недоліків чинного законодавства України у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини, аналіз міжнародного досвіду та розробка рекомендацій

щодо вдосконалення правового регулювання зазначеного процесу з метою захисту прав громадян та забезпечення справедливості у кримінальному провадженні у справах про незаконну трансплантацію.

Виклад основного матеріалу. Оскільки життя і здоров'я індивіда є конституційно захищеними правами, суспільно небезпечні посягання на них тягнуть за собою кримінальну відповідальність. Ґрунтовне дослідження цієї проблематики є необхідним як для теоретичного розуміння, так і для розробки ефективних практичних заходів протидії цим злочинам.

Україна, як держава, що обрала вектор руху на європейську інтеграцію, зобов'язана дотримуватися положень деяких нормативних актів, які регулюють питання трансплантації анатомічних матеріалів людині на міжнародному рівні. Одним із таких документів є Конвенція про захист прав і гідності людини у зв'язку з використанням досягнень біології та медицини від 04.04.1997. Ця Конвенція визначає, що трансплантація органів може здійснюватися лише з гуманітарною метою, з добровільної та засвідченої згоди донора, без будь-якої винагороди або вигоди, з повагою до тіла померлого донора, з дотриманням конфіденційності та справедливості. Конвенція також передбачає, що кожна держава-учасниця повинна прийняти національне законодавство, яке б регулювало трансплантацію органів відповідно до загальних принципів Конвенції [1].

Іншим важливим міжнародним документом, який стосується трансплантації людських органів, є Додатковий протокол до Конвенції про права людини і біомедицину щодо трансплантації органів і тканин людини [2], прийнятий Радою Європи в 2002 р. Цей Протокол детально розробляє правила трансплантації органів від живих і померлих донорів, встановлює вимоги до згоди, інформації, документації, оцінки, відбору, розподілу, зберігання, транспортування, відстеження, контролю і нагляду за трансплантацією органів. Протокол забороняє торгівлю органами, а також будь-яке використання органів для інших цілей, ніж трансплантація.

Хочемо підкреслити, що Україна є учасником Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі – ВООЗ), яка розробила низку керівних принципів щодо трансплантації органів і тканин. ВООЗ рекомендує державам-членам дотримуватися принципів добровільності та безоплатності донорства, а також забезпечувати прозорість і підзвітність у сфері трансплантації.

Керівні принципи ВООЗ щодо трансплантації людських клітин, тканин і органів, затверджені на LXIII сесії Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я (Резолюція WHA 63.22), є рекомендаційним нормативно-правовим актом, який спрямований на гармонізацію підходів до правового регулювання трансплантації органів і тканин на міжнародному рівні. Основна мета Керівних принципів полягає у їх впровадженні на національному рівні, що надає їм реальну значущість у конкретних правових системах [3, с. 10].

Керівні принципи є результатом багаторічних зусиль у галузі алотрансплантації, які ВООЗ докладала протягом останніх понад тридцяти років. Вони системно й функціонально пов'язані з іншими міжнародними документами, які регулюють питання трансплантації та забезпечують єдиний підхід до цієї проблематики на глобальному рівні.

У Резолюції WHA 42.5 «Про заборону купівлі-продажу органів людини» від 10.05.1989 вперше наголошено на необхідності створення глобальних стандартів у сфері трансплантації для попередження купівлі-продажу органів людини. На LVII сесії Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я 22.05.2004 схвалено Резолюцію «Трансплантація органів і тканин людини» WHA 57.18, в якій відзначено, що проблеми, які ставить перед людством розвиток трансплантології, сягають за межі медицини й охоплюють етичний і юридичний виміри. Асамблея наголосила на важливості «вжиття заходів для захисту найбідніших і найуразливіших груп від «трансплантаційного туризму», а також продажу тканин та органів, урахувуючи «поширення проблеми міжнародної торгівлі клітинами й органами» [3, с. 10-11].

Також варто згадати Директиву 2004/23/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європи від 31.03.2004 про встановлення стандартів якості та безпечності для донації, заготівлі, тестування, перероблення, консервації, зберігання та реалізації людських тканин і клітин [4]. Хоча ця Директива є обов'язковою для держав-членів ЄС, для України вона має рекомендаційний характер і слугує орієнтиром для розробки національного законодавства у сфері трансплантації.

Багато країн розробили власне законодавство про трансплантацію, яке доповнює міжнародні стандарти. Наприклад, у США діє федеральний закон, що встановлює чіткі правила щодо донорства, трансплантації та розподілу органів. Централізована система, очолювана United Network for Organ Sharing (UNOS), забезпечує ефективне управління процесом трансплантації та дотримання високих стандартів якості [5].

У Канаді відповідальність за регулювання трансплантації органів покладена на провінції та території. Кожна з них має власні закони та програми щодо донорства та розподілу органів. На федеральному рівні існує Канадська служба крові (Canadian Blood Services) [6], яка координує обмін

органами між провінціями, забезпечує високі стандарти безпеки та якості донорських матеріалів, а також проводить масштабні інформаційні кампанії для заохочення донорства. Хоча на федеральному рівні відсутня пряма заборона на купівлю-продаж органів, більшість провінцій мають власні закони, які криміналізують таку практику.

Щодо національного законодавства України, то в ст. 1 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» від 17.05.2018 № 2427-VIII [7], зазначено наступне: «*трансплантація* – це спеціальний метод лікування, що полягає в пересадці анатомічного матеріалу людини від донора реципієнту і спрямований на відновлення здоров'я людини» (курсив наш). Дане визначення охоплює як пересадку органів (серце, нирки, печінка тощо), так і тканин (кістковий мозок, шкіра, рогівка ока та інші).

Як видається, дане тлумачення є неповним та вимагає певного уточнення в контексті поняття «анатомічні матеріали». По-перше, поняття «анатомічний матеріал» є досить широким і може включати не лише органи та тканини, але й інші біологічні матеріали, такі як стовбурові клітини, кров та її компоненти, а також інші біологічні рідини.

По-друге, тлумачення не охоплює важливі аспекти процесу трансплантації, такі як зберігання, транспортування та підготовка анатомічних матеріалів до пересадки. Зазначені аспекти є критично важливими для успішного проведення трансплантації та забезпечення безпеки як донора, так і реципієнта.

По-третє, визначення не враховує біоетичні та юридичні аспекти трансплантації, які є невід'ємною частиною цього процесу. Це, своєю чергою, включає принципи добровільності та безоплатності донорства, а також захист прав донорів і реципієнтів.

З огляду на зазначені недоліки, під поняттям «трансплантація» ми пропонуємо вважати медико-правову процедуру, яка передбачає вилучення анатомічних матеріалів людини чи тварини реципієнту, що включають будь-які біологічні компоненти організму донора (органи, тканини, клітини та їхні компоненти) з дотриманням біоетичних та юридичних норм, їх зберігання, транспортування та пересадку реципієнту з метою лікування або покращення здоров'я останнього, забезпечуючи захист прав донорів і реципієнтів та контроль за дотриманням законодавчих вимог.

Процес донорства органів диференціює їх два основних типи: донорство за життя та посмертне донорство. Донорство за життя передбачає добровільну передачу органу або його частини від живої людини, найчастіше, – близького родича. Посмертне донорство, у свою чергу, пов'язане з трансплантацією органів від людини, яка померла [8, с. 14].

Російсько-українська війна створила нові виклики у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людині, особливо щодо військових, які отримали тяжкі поранення та потребують трансплантації органів або тканин. Збройний конфлікт значно підвищив ризик зловживань з боку медичних працівників, що можуть використовувати критичну ситуацію для незаконного вилучення органів і тканин у поранених військовослужбовців або цивільних осіб. В умовах війни, коли увага суспільства та контролюючих органів зосереджена на бойових діях та гуманітарних питаннях, такі зловживання можуть залишитися непоміченими або недостатньо розслідуваними.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організації надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації, інших питань у сфері охорони здоров'я» № 4203-IX, який був прийнятий 09.01.2025, вилучення органів для трансплантації у осіб, які загинули внаслідок застосування заходів примусу з боку працівників правоохоронних органів, силових структур та інших уповноважених установ, а також у загиблих військовослужбовців категорично заборонено [9].

Відповідно до положень цього Закону, заборонено вилучення анатомічних матеріалів для трансплантації та/або виготовлення біоімплантатів у померлих осіб, які належать до певних категорій, зокрема, мова йде про:

- дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- осіб, визнаних недієздатними згідно з законом;
- осіб, чия особистість не встановлена;
- особи, загиблі внаслідок застосування заходів примусу працівниками правоохоронних органів, силових структур та інших уповноважених установ.

Також Закон забороняє вилучення органів у військовослужбовців, загиблих при виконанні службових обов'язків на території України або в місцевостях, де введено воєнний стан згідно з Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII [10], та осіб, які загинули внаслідок збройної агресії проти України.

Крім того, Закон передбачає, що вилучення анатомічних матеріалів для трансплантації або виготовлення біоімплантатів у донора-трупа можливе лише після підписання акта констатації смерті головного мозку або фіксації факту біологічної смерті у медичній документації. Умови та порядок

вилучення, зберігання, тестування, обробки та використання анатомічних матеріалів, включаючи матеріали, вилучені під час операцій, проведених за медичними показаннями, встановлюються Кабінетом Міністрів України [9].

Пояснювальна записка до Закону зазначає, що ці норми спрямовані на узгодження законодавства з правилами, які регулюють випадки застосування зброї та інші примусові дії, що можуть призвести до загибелі людини. Це стосується, зокрема, заходів примусу, застосованих працівниками правоохоронних органів, силових структур та інших уповноважених установ. Законодавці підкреслюють, що чітка заборона вилучення анатомічних матеріалів у загиблих внаслідок бойових дій або інших примусових заходів спрямована на запобігання можливим зловживанням, маніпуляціям у інформаційному просторі та ворожій пропаганді. Такі дії інформаційної війни можуть негативно вплинути на позитивне сприйняття добровільного донорства органів та уповільнити розвиток трансплантології як життєво важливого методу лікування [11].

Доречно зазначити, що Закон передбачає створення та затвердження статусу Національного трансплантологічного комітету, який буде відповідати за координацію та організацію діяльності у сфері трансплантації органів, тканин і клітин на національному рівні, забезпечуючи належний контроль і дотримання етичних та правових норм.

В даному контексті звертаємо увагу на Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Деякі питання організації посмертного донорства» від 11.06.2021 № 1184, відповідно до якого вилучення у донора-трупа анатомічних матеріалів для трансплантації документується шляхом заповнення форми № 033/о «Акт про вилучення анатомічних матеріалів людини, призначених для трансплантації» [12].

Наказ детально регламентує процедуру вилучення, зберігання та використання анатомічних матеріалів людині, забезпечуючи дотримання високих стандартів безпеки та етики. Перелік дозволених до вилучення органів і тканин складено з урахуванням сучасних медичних знань та міжнародних стандартів, що дозволяє проводити трансплантації та інші медичні процедури з мінімальними ризиками для пацієнтів. Зазначений документ є важливим кроком у розвитку системи трансплантації в Україні та сприяє покращенню довіри до цієї процедури серед населення.

Зазначений нормативний акт також дозволяє використовувати широкий спектр тканин, таких як кістки, судини та хрящі, для створення біоімплантатів. Це, у свою чергу, відкриває перспективи для розвитку регенеративної медицини та лікування захворювань, пов'язаних з пошкодженням тканин. Крім того, використання фетальних матеріалів сприяє проведенню наукових досліджень та розробці нових методів терапії.

В Україні діє система добровільного донорства органів і тканин. Кожна повнолітня особа має право самостійно вирішити, чи бажає вона після смерті стати донором, тим самим надавши шанс на нове життя іншим людям, які потребують трансплантації.

Як зазначають Федченко В., Гаркуша А., Ткач Ю. та Бадалова Т. у своєму науковому дослідженні, для ефективного використання ст. 21 Закону «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» необхідно:

- наділити органи міграційної поліції повноваженнями виявляти порушення міжнародного співробітництва у сфері трансплантації та співпрацювати з ДМС та прикордонною службою для контролю за в'їздом і перебуванням на території України осіб, пов'язаних з незаконною трансплантацією;
- розробити механізм міжвідомчої взаємодії МОЗ, прикордонної служби, ДМС та Національної поліції для виявлення та ідентифікації осіб, причетних до незаконної трансплантації;
- створити єдиний державний реєстр з інформацією про осіб, засуджених за злочини, пов'язані з торгівлею людьми та незаконною трансплантацією органів [13, с. 312].

Ми, безперечно, підтримуємо таку ініціативу, адже зазначені зміни сприятимуть покращенню механізмів розслідування зазначених злочинів органами досудового слідства. Окрім того, імplementовані зміни стануть важливим кроком для забезпечення захисту життя та здоров'я людей, боротьби з корупцією, підвищення довіри до системи охорони здоров'я та інтеграції України в міжнародне співтовариство.

Вважаємо доцільним посилити відповідальність за незаконну трансплантацію органів, вчинену щодо осіб, які перебувають у безпорадному стані або під впливом чи залежністю від злочинця. На нашу думку, такий підхід дозволить ефективніше захистити вразливі категорії населення від злочинних посягань на їх життя та здоров'я, особливо в умовах російсько-української війни.

Під час досудового розслідування кримінальних проваджень, пов'язаних з незаконною трансплантацією органів, слідчі стикаються з низкою юридичних складнощів у процесі фіксації доказів. Зокрема, чинне законодавство категорично забороняє будь-які комерційні операції з людськими органами та тканинами, включаючи їх рекламу. Такий фактор суттєво ускладнює доведення фактів

незаконної торгівлі чи трансплантації анатомічними матеріалами людини та вимагає від слідчих застосування спеціальних знань і методик для виявлення та фіксації доказів.

Значні труднощі виникають і на етапі доказування. Докази незаконної трансплантації часто мають опосередкований характер і вимагають проведення складних експертиз. Відсутність єдиних стандартів проведення таких експертиз ускладнює оцінку їхніх результатів судом. Ще однією проблемою є складність ідентифікації анатомічних матеріалів та встановлення їхньої належності конкретній особі.

Існують також певні процесуальні труднощі. Зокрема, складно встановити місце вчинення злочину, особливо у випадках, коли злочин вчиняється в декількох країнах. Проблеми виникають і з міжнародним співробітництвом, оскільки відсутні ефективні механізми для розслідування таких злочинів. Крім того, законодавство не завжди забезпечує достатній захист прав і законних інтересів потерпілих від незаконної трансплантації.

Висновки. Аналізуючи попередні дослідження та враховуючи сучасні реалії війни, пропонуємо ряд змін до законодавства України, спрямованих на захист прав військовослужбовців та розвиток трансплантології. Зокрема, це включає:

- *гарантування права вибору*: надати військовим право висловити свою згоду або відмову щодо донорства органів за життя. Такого роду інформація має бути зафіксована у військовому квитку та внесена до Єдиної державної інформаційної системи;
- *розширення поняття «анатомічні матеріали»* в Законі України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині»: з розвитком біотехнологій необхідно чітко визначити статус генетичного матеріалу та встановити правила його використання в трансплантації. Окрім того, створення штучних органів та тканин відкриває нові перспективи для трансплантації. Законодавство України має передбачати порядок їх виробництва, імпорту, застосування та контролю якості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав і гідності людини у зв'язку з використанням досягнень біології та медицини від 04.04.1997. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU97355> (дата звернення: 10.04.2025).
2. Додатковий протокол до Конвенції про права людини і біомедицину щодо трансплантації органів і тканин людини від 24.01.2002. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/222917_222982 (дата звернення: 10.04.2025).
3. Богомазова І.О. До питання про імплементацію керівних принципів ВООЗ із трансплантації людських клітин, тканин і органів. *Медичне право* 1 (29), 2022. С. 9–18.
4. Директива Європейського Парламенту і Ради 2004/23/ЄС від 31.03.2004 про встановлення стандартів якості та безпечності для донації, заготівлі, тестування, перероблення, консервації, зберігання та реалізації людських тканин і клітин. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-04#Text
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-04%23Text (дата звернення: 10.04.2025).
5. United Network for Organ Sharing (UNOS). URL: <https://unos.org/transplant>.
6. Canadian Blood Services. URL: <https://myaccount.blood.ca>.
7. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині: Закон України від 17.05.2018 № 2427-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19#Text> (дата звернення: 10.04.2025).
8. Афтанасів В.М. Проблеми трансплантації людських органів у контексті конституційного та міжнародного права. *Механізм функціонування громадянського суспільства в умовах війни (осінні читання)*: збірник тез Всеукраїнської наукової конференції здобувачів вищої освіти (24 листопада 2023 року) / упор. Л.В. Павлик. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 13–16.
9. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організації надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації, інших питань у сфері охорони здоров'я: Закон України від 09.01.2025 № 4203-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4203-20#Text> (дата звернення: 10.04.2025).
10. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 10.04.2025).
11. Володимир Зеленський підписав закон про заборону вилучати органи для трансплантації у осіб, які загинули через застосування заходів примусу правоохоронцями, та у загиблих військових. *Судово-юридична газета*, 06.02.2025. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/322591-vladimir-zelenskiy-podpisal-zakon-o-zaprete-izymat-organy-dlya>

transplantatsii-u-lits-pogibshikh-iz-za-primeneniya-mer-prinuzhdeniya-pravookhranitelyami-i-u-pogibshikh-voennykh.

12. Деякі питання організації посмертного донорства: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 11.06.2021 № 1184. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0967-21#Text> (дата звернення: 10.04.2025).
13. Федченко В., Гаркуша А., Ткач Ю., Бадалова Т. Окремі проблемні питання здійснення екстрадиції у злочинах, пов'язаних з незаконною трансплантацією анатомічних матеріалів людини. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2023. № 2. С. 309–320.